

ПОЛІКУЛЬТУРНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ РІЗНИХ НАУК

І.Є. Зозуля

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню сутності полікультурного виховання з точки зору філософії, етнографії, культурології, історії, соціології, психології, педагогіки. З'ясовано, що міжкультурна взаємодія є предметом постійної уваги представників різних наук з давніх часів і до сьогодення..

Ключові слова: полікультурне виховання, міжетнічна взаємодія, діалог культур, полікультурне середовище.

Анотация. Статья посвящена выяснению сущности поликультурного воспитания с точки зрения философии, этнографии, культурологии, истории, социологии, психологии, педагогики. Выяснено, что межкультурное взаимодействие является предметом постоянного внимания представителей различных наук с давних времен и до настоящего времени.

Ключевые слова: поликультурное воспитание, межетническое взаимодействие, диалог культур, поликультурная среда.

Summary. The article is dedicated to clarify the essence of multicultural education from the viewpoint of philosophy, ethnography, cultural studies, history, sociology, psychology and pedagogics. It is found out that cross-cultural interaction is the subject of constant attention of the various sciences representatives from ancient times to the present day.

Key words: multicultural education, cross-cultural interaction, the dialogue of cultures, multicultural environment.

Постановка проблеми. Сьогодні питання культури та полікультурності є об'єктом дослідження різних наук, зокрема філософії, етнографії, культурології, соціології, історії, психології, педагогіки. Інтерес до полікультурного виховання обумовлений поширенням міжнародного співробітництва, посиленням боротьби етнічних і расових меншин за свої права в співтовариствах з поліетнічним складом. Адже у новому тисячолітті більшість країн світу є полікультурними суспільствами, громадяни яких пов'язані з іншими частинами світу через расові, етнічні та мовні ознаки, культурні та релігійні традиції.

Метою статті є виявлення позицій різних наук щодо проблеми полікультурного виховання.

Виклад основного матеріалу. Інтерес до полікультурного виховання виявляли різні галузі наукового знання ще з стародавніх часів. Окремі його ідеї було висловлено ще тоді, коли педагогіка не виокремила в самостійну науку. На основі аналізу й узагальнення різних історико-педагогічних джерел можна стверджувати, що вперше ідею про самоцінність особистості було висловлено на Стародавньому Сході. Буддисти у VI столітті до н. е. заперечили кастовий принцип брахманізму, вказали на необхідність терпимості, тобто толерантності, до інших людей, навіть представників нижчих каст, поваги до всього живого (джайнізм).

В епоху Відродження ідеї полікультурного виховання розроблялися в контексті ідей гуманізму. Мислителі цього часу, зокрема Е. Роттердамський (1467–1536) і Т. Мор (1478–1535), відстоювали ідеали природної рівності людей та волі віросповідання. У цей час сформувалися ідеї природодоцільного виховання, демократизації системи навчання, антропоцентризму, тобто розгляду людини як вищої цінності. М. Монтень (1533–1592) одним з перших звернув увагу на необхідність релігійної терпимості. Філософ вважав основною перешкодою розвитку людини – вузькість її кругозору.

Із XVIII століття в європейських країнах почали вивчати питання мирного співіснування між народами. У Франції представник порівняльної педагогіки М.-А. Жульєн Паризький довів, що тісні освітні контакти між країнами допомагають порозумітися і на політичному рівні. Пізніше ідеї полікультурного виховання висловлювали британський історик, культуролог А. Тойнбі, представники Бременської школи реформаторської педагогіки Л. Гурлітт, Ф. Гансберг, Г. Шаррельман та ін. Німецький вчений М. Курніг указував на необхідність міжнародного єднання у сфері освіти. Вчений у 1904 р. писав: «Кожна нова війна, яку ведуть народи або до якої вони готуються, – це результат того, що немає міжнародного єднання у сфері освіти» [14, с. 71].

Власне проблема полікультурності стала предметом уваги філософів порівняно недавно – з другої половини ХХ ст. Це пов'язано з тим, що на цей час припадає зростання процесів глобалізації, взаємопроникнення, зіткнення культур і цінностей. За таких умов зросло значення діалогу й конструктивної взаємодії різних культур. **Філософський аспект** цієї проблеми розкрили російські філософи М. Бахтін [3] та В. Біблер [4], які розробили концепцію діалогу культур. Єдність національного й загальнолюдського в культурі досліджували В. Барановський [1], Г. Батіщев [2], питання соціокультурної й етнічної толерантності – С. Кримський [13–14] та Н. Петрук [20].

Зокрема, В. Біблер важливе значення надавав питанням полікультурності. Філософ вважав, що «...людина ХХ століття (в Європі, Азії, Африці) стоїть перед завданням... поєднати, осмислити в єдності – не зводячи одне до одного – різні, прямо протилежні змісти буття, гранично загальні та єдині змісти – східний і західний...» [4, с. 387]. На думку В. Біблера, дуже важливо сучасній людині навчитися сприймати Іншого, розуміти його. Учений підкреслював, що люди повинні дбати про діалог культур, тобто ознайомлюватись з іншим укладом життя, іншим виявом почуттів та емоцій, але водночас не відмовлятися від свого національного. Він зазначав, що представники різних етнічних груп повинні репрезентувати національну культуру та намагатися одночасно зрозуміти ціннісний потенціал іншої.

У середині ХХ століття, коли Організація Об'єднаних Націй ухвалила Загальну декларацію прав людини, багато філософів (М. Вебер, А. Камю) окреслили новий принцип вивчення культур – плюралізм. Плюралізм передбачає існування у світі великої кількості самостійних, незалежних духовних сутностей, він не дозволяє розмежовувати культури на високорозвинуті та примітивні, окреслює нову практику взаємодії культур. Ще один напрям досліджень стосується полікультуралізму, пріоритетними напрямками якого стали права людини в культурному та суспільному житті, рівність націй та культурних моделей, недопустимість расизму та шовінізму. Ідеалом полікультуралізму філософи визначили абсолютну рівність всіх, прогрес та розквіт, свободу та

загальну згоду. Пізніше, у філософії постмодернізму (П. Козловський, Р. Рорті, К.-О. Апель), було розроблено термін «мультикультуралізм».

Сучасні філософи продовжують досліджувати проблеми взаємодії між людьми. Вони визначають, що стосунки мають базуватися насамперед на визнанні унікальності кожної культури, на рівноправному діалозі, який веде до взаємозбагачення й розвитку культурних спільнот. Філософія розглядає культуру як світ, в якому людина знаходить себе, а людство як цінність, яка складається із рівноцінних культурних спільнот, що мають будувати відносини у вигляді діалогу культур. Зокрема, С. Кримський, розмірковуючи про виклики духовності ХХІ ст., зазначає, що «становлення загальнолюдських цінностей є не виходом за межі національного, а розкриттям загальних початків духовності націй як суб'єктів світової історії. Кожна нація з необхідністю переломлює універсальне у своєму національному досвіді» [14, с. 351]. На думку вченого, «розкриття досягнень національного життя поєднується в духовних інтенціях ХХІ століття з актуалізацією універсальних цінностей світової цивілізації. Наприклад, усвідомлення того, що «всі ми члени один одного», тобто ідеї любові до ближнього, є радикальною, наскрізною вимогою для всієї історії християнства. Але зараз вона діє в контексті нового почуття глобальності, відчуття зв'язку з іншим як сенсу життя у співтоваристві людства» [14, с. 352]. С. Кримський підкреслює, що у наш час дотримання одних десяти заповідей недостатньо. «З висоти вимог ціннісного сходження утверджується в ХХІ столітті й принцип толерантності. Його духовна суть, що відповідає завданням часу, зводиться не стільки до гасла терпимості, скільки до вимог розуміння іншого» [14, с. 352]. Одночасно, зазначає вчений, толерантність у сучасному світі сполучається із утвердженням цінності особистості та її вимог.

Етнографічні та культурологічні дослідження вивчають історичні фактори міжетнічної взаємодії, типи етнічної ідентичності (Хв. Вовк, В. Щербаківський, М. Юрій) [30], поліетнічність художньої культури українського суспільства (І. Ляшенко) [26], механізми культурної диференціації та національно-кореневої й універсальної в художній культурі (Н. Корнієнко) [26]. Культурологія, яка

досліджує походження, типологію культури, звертає увагу також на проблеми діалогу культур у полікультурному середовищі. Діалог, у цьому випадку як форма спілкування, потребує глибоких знань про духовну структуру та інтелектуальну систему суспільства. Культурологія визначає такі передумови забезпечення розуміння іншої культури, «діалогу культур»: визнання того факту, що в світі немає культури, яка б не мала жодної спільної риси зі світовою культурою; подолання бар'єрів, що виникають під час переходу із однієї культури в іншу; позбавлення «образу ворога» [16, с. 323–331].

Культуролог Д. Антонович вказував на важливість для кожної національної культури відкритості до інших культур, вважаючи це шляхом взаємозбагачення: «Культурний розвій кожного народу відбувається у процесі постійних взаємовідносин різних народів між собою, у процесі культурних впливів одного народу на другий і постійного перехрещування цих впливів. Культури самотньої, культури, яка в якогось народу самотійно розвивалася б від самих первісток до нинішнього культурного рівня, сміливо можна сказати, що не існує зовсім...» [25, с. 21]. «Здібність сприймати культурні впливи є необхідною передумовою культурного розвитку і поступу кожного народу, і чим більше різних впливів культурних, які народ сприймає, вбирає в себе, перетворює і розвиває їх далі, тим народ є культурнішим» [25, с. 143]. Ці слова свідчать про важливість **етнопедагогічного аспекту** полікультурного виховання, зміст якого передбачає врахування культурних і виховних інтересів різних етнічних груп. Загалом, використання культурологічного підходу в педагогіці орієнтує освіту на діалог з культурою людини як її творця та суб'єкта, здатного до культурного саморозвитку. Культурологічні знання дозволяють готувати особистість до ведення конструктивного діалогу.

Історична наука досліджує процеси становлення та розвитку полікультурного середовища в часі та просторі, вона допомагає зрозуміти наслідки впливу однієї культури на іншу. У наш час важливе значення має глибоке переосмислення минулого, активізація історичної пам'яті як невід'ємної частини суспільної свідомості та формування громадянського полікультурного

суспільства. Питання організації освіти на основі принципу мультикультурності розглядає у своїх роботах Н. Яковенко. Дослідниця доводить важливість врахування в давній історії України та відображення в сучасних підручниках фактора Сходу, зокрема візантійського, російського та тюркського. «Кожен зі «Сходів» залишив у ній сліди, які химерно перемішувалися як між собою, так і з репліками «Заходу». Яскравим прикладом цього, на думку Н. Яковенко, є те, що у шкільній, інтелектуальній та політичній культурі української еліти XVI–XVII століть домінувала «західна» модель цінностей, тим часом як тип мислення й далі чітко тримався візантійської матриці, а лицарська субкультура тієї-таки еліти мала явні ознаки тюркської традиції, а ще виразніше степовий Орієнт зафіксований у генотипі, пріоритетах життєвого укладу, типі господарювання, побутовому еталоні «красивого», одязі, топонімах та аноротопонімах та ін. [31, с. 264].

Н. Яковенко зазначає, що «...шкільні підручники з історії України поки що мають надто мало спільного з «відкритою історією». Серед іншого, це стосується інтерпретації більшості сюжетів, пов'язаних, наприклад, з образом Польщі як історичного сусіда України. Але не тільки поляк на сторінках шкільних підручників «несимпатичний»: чи не гірші за нього історичний татарин і німець; перепадає і росіянам. Що ж до іноетнічних груп, які століттями жили на українській території поруч з українцями, то їхня присутність здебільшого просто не фіксується...» [31, с. 267–268]. Дослідниця вказує на необхідність морально-етичної гуманізації історичної освіти.

Соціологія досліджує відносини між соціокультурними спільнотами, людиною та суспільством, структуру, рівні, механізми, системи взаємодії культур, а також проблеми взаємодії та взаємовпливу в полікультурному просторі, особливості оцінки людьми іншої культури, формування національної ідентичності. Соціальні психологи вивчають такі характеристики етнічних груп, як ментальність, національний характер, етнічні стереотипи, національна свідомість, особливості психічного складу [18, с. 359–365], основні причини міжнаціональних конфліктів, умови формування толерантних установок і

поведінки людей, соціальних груп у сфері міжетнічних відносин. Національну та соціальну обумовленість поведінки особистості у своїх етносоціологічних та етнопсихологічних дослідженнях розкрили соціологи Ю. Арутюнян, Ю. Бромлей, В. Євтух, Т. Рудницька, Т. Стефаненко, М. Шульга. На сьогодні О. Хижняк ґрунтовно досліджує соціальну толерантність в теоретико-соціологічному вимірі [28], Д. Цимбал – особливості міжетнічної взаємодії в умовах великого міста [29].

Психологічна наука також вивчає проблеми міжкультурної взаємодії. Увага до цих питань була обумовлена масовими міграціями, що тривали у післявоєнні роки, коли люди мали адаптуватися до нового культурного середовища. Предметом дослідження психологів стали патологічні феномени, пов'язані з цим процесом, зокрема невротичні та психосоматичні розлади. Психологи А. Адлер, В. Франкл, Е. Фромм звертали увагу на почуття задоволення, психічного добробуту та душевного здоров'я людей, які опинилися у новому для них середовищі. Предметом уваги психологів став також феномен агресії, що детермінована різними соціальними факторами, насамперед расовою, національною і культурно-соціальною приналежністю. Сьогодні соціально-психологічні особливості етнічної толерантності в полікультурному середовищі є предметом зацікавлення російських та українських психологів – О. Асмолова, Г. Балла, О. Леонтьєва, М. Пірен, А. Скок [23]. Психологи звертають велику увагу на питання підготовки індивідів до міжкультурних контактів. У цьому напрямку психологія має спільну мету з педагогікою.

У педагогіці основоположником полікультурного виховання можна вважати Я. Коменського (1592–1670). Його «Пампедія» – це програма універсального виховання всього людського роду. Сам термін означає загальне виховання, бо йдеться про те, щоб «всі навчалися всього, всебічно». Важливою в програмі є думка про необхідність формування в дітей уміння жити в злагоді з іншими, виконувати взаємні обов'язки, поважати та любити людей [6, с. 2]. Я. Коменський говорив про необхідність виховання людяності: «Люди створені для взаємної користі, тому вони повинні бути людяні один до одного» [10, с. 277].

Гуманістичні ідеї Я. Коменського згодом розвинув швейцарський педагог-демократ Й. Песталоцці (1746–1827). Він вважав співчуття до людей основою морального розвитку. Моральність, за Й. Песталоцці, – це «діяльна любов і доброта до ближніх» [19, с. 135], що повинні виявлятися в спілкуванні (принцип моральності). Й. Песталоцці висловлював думку про те, що необхідно виховувати всіх дітей як одну сім'ю, не звертаючи уваги на їхню національність. Пізніше відомий німецький педагог-демократ А. Дистервег (1790–1866) говорив про необхідність при організації виховання поєднувати національне й загальнолюдське начала. Він вважає національне складовим загальнолюдського, тому що «поняття національності поглинається поняттям загальнолюдського» і «останнє, як найважливіше, повинне при вихованні й навчанні стояти на першому плані» [17, с. 435].

Вітчизняні педагоги, історики та громадські діячі також доводили необхідність полікультурного виховання учнів та студентів. Вони звертали увагу на важливість формування у них уявлень про різноманітність культур та їхній взаємозв'язок. Вчені вказували на необхідність розвитку в молодого покоління позитивного ставлення до культурних відмінностей народів світу, толерантності, гуманізму, поваги та взаєморозуміння, доводячи, що полікультурне виховання слід розглядати як шлях пізнання чужого через глибоке знання рідного.

Зокрема, К. Ушинський вважав, що необхідно поєднувати виховання патріотизму з вихованням поваги до інших народів. На його думку, патріотизм є найважливішою ознакою кожної етнічної групи, але воно в жодному разі не означає ворожості до окремих народностей. К. Ушинський підкреслював, що справжній патріотизм можна виміряти лише готовністю працювати на благо всього людства [27, с. 259]. Вчений вказував на взаємозв'язок національного та загальнолюдського в педагогіці. На його думку, спочатку потрібно сформулювати національний ідеал, який потім має трансформуватися в ідеал загальнолюдський [30, с. 3].

Відомий історик, педагог і літературний діяч М. Костомаров (1817–1885) пов'язував майбутнє вітчизняної школи з демократизмом, загальнодоступністю,

гуманізмом й толерантністю. Він вказував на велике значення предметів історико-філологічної спрямованості [12, с. 31–34]. М. Костомаров вважав, що необхідно, щоб учні знали не тільки рідну мову, літературу, історію, а також вивчали загальнолюдські ідеї добра, краси, культури й науки. Учитель, на його думку, повинен допомогти учням зрозуміти зв'язок рідної культури з іншими [12, с. 32].

Видатний український публіцист, історик, філософ, літературознавець М. Драгоманов (1841–1895) розглядав питання полікультурного виховання в контексті взаємозв'язку та взаємовпливу національного й загальнолюдського. Він вважав, що потрібно прищеплювати дітям любов до батьківщини, традицій свого народу, почуття гордості за свою вітчизну. При цьому, на думку вченого, важливо заохочувати учнів до вивчення інших народів, формувати у них бажання жити в мирі та злагоді з ними. М. Драгоманов підкреслював, що взаємозв'язок між народами в жодному випадку не повинен означати поневолення одним іншого [15, с. 173–174]. Про співвідношення національного й загальнолюдського у вихованні М. Драгоманов пише у праці «Чудацькі думки про українську національну справу» словами Цицерона: «Проміж усім, що є почесного в людей, нема нічого славнішого і такого, що так далеко йшло, як товариство людей з подібними їм. Це товариство й ці взаємини інтересів, ця любов до людського роду починається з прихильності батьків до своїх дітей, далі обіймає родичів, приятелів, сусідів, росте в горожанина, котрий дбає о добро цілого міста і свого народу, розширюється на порубіжні нашому народи і закінчується товариством усього роду людського» [8, с. 63].

Український педагог С. Русова (1856–1940) вказувала на важливість для кожної нації знайомства з інокультурою. Вона зазначала, що мова, історія, література, народна творчість, моральні норми, етнічні канони, повір'я, релігійні погляди кожного народу стають удвічі вагомішими, коли до них звертаються представники інших культур [22, с. 148]. С. Русова вважала, що «національне виховання не стискає думки дитини у вузькому шовінізмі, навпаки, після правдивого національного виховання дитина звикає кохатися у народних скарбницях і шукати цих культурних скарбів у других народів; кохаючи ті скарби

художні, наукові, моральні, які можуть стати їй найріднішими, бо не нав'язані збоку, а органічно прищеплені до душі. Така людина стане корисним робітником задля свого народу й широко буде розуміти вселюдський поступ» [21, с. 23].

Цю думку поділяє Г. Ващенко (1878–1967). Вчений вважає, що, працюючи над розвитком своєї національної культури, кожна нація вносить певні цінності в скарбницю всесвітньої культури. Відповідно до цього, на його думку, слід розбудовувати й педагогіку майбутнього [7].

Проблему поєднання національного й загальнолюдського, питання етнокультурного та полікультурного виховання вивчав також російський педагог і психолог П. Каптерев. Він вважав, що необхідно розвивати в дітей почуття належності до всього людства. На думку вченого, не слід виховувати так, ніби «рідний народ – єдиний носій справжньої культури, а інші народи мають служити йому» [9, с. 421]. П. Каптерев вважав, що спочатку треба звертати увагу на національний ідеал, а потім – на загальнолюдський; при цьому необхідно розглядати досвід не одного народу, а багатьох, розглядати їхні ідеали й цінності.

У ХХ столітті представник вільного виховання К. Вентцель (1857–1947) вказував на важливість формування вміння ненасильницьки вирішувати загальнолюдські проблеми, розуміти себе як активну частку світобудови [11, с. 193]. Відомий російський психолог і педагог П. Блонський (1884–1941) писав про необхідність створення «народної школи», «школи людяності», яка повинна допомагати дітям вивчати історію батьківщини й те, як у різних куточках землі живуть люди. Школа П. П. Блонського, відмовляючись від культурної монополії, акцентувала увагу на розмаїтості культур [5, с. 59].

Відомі педагоги А. Макаренко, В. Сухомлинський також писали про те, що виховувати дітей потрібно на основі сприйняття, розуміння, допомоги та любові. На думку цих педагогів, саме гуманістичні ідеї є основою полікультурного виховання, саме на їх основі можна сформувати позитивні взаємини між етнічними, культурними, релігійними групами. Зокрема, В. Сухомлинський (1918–1970) вказував на важливість при становленні особистості таких якостей особистості, як громадянськість, моральність, толерантність, повага до

загальнолюдських цінностей. На уроках, досліджуючи минуле й сьогодення, він намагався виховати у дітей почуття Вітчизни як рідного дому, здатності співпереживати іншим людям. В. Сухомлинський говорив, що глибока зацікавленість у долі інших людей формується ще в підлітковому віці. Для цього в Павлишській школі великий педагог створив хрестоматію моральних цінностей, у якій було описано визначних людей та їхні моральні подвиги. Вона включала моральні цінності, створені людством з найдавніших часів [24, с. 178]. На цих прикладах учні вчилися розуміти сутність моральних цінностей.

Висновки. Отже, полікультурне виховання прагне відповісти на виклики суспільства, де відбувається збагачення й розвиток культурного різноманіття великих і малих етносів. Узагальнення й аналіз наведених наукових джерел дозволяє стверджувати, що питання міжкультурної взаємодії були предметом постійної уваги представників різних наук ще з давніх часів. Сучасні науковці також продовжують шукати шляхи вирішення проблем взаємодії між людьми на міжкультурному рівні. Вони вважають, що такі стосунки мають базуватися не лише на визнанні права кожної культури на існування, а й на рівноправному діалозі, який має привести до взаємозбагачення й розвитку культурних спільнот.

Література

1. Барановский В. Ф. Духовность личности в системе современных общественных отношений / В. Ф. Барановский, Л. А. Булаховский. – К. : Правник : НАВТУ, 1998. – 140 с.
2. Батищев Г. С. Социальные связи человека в культуре / Г. С. Батищев // Культура, человек и картина мира / отв. ред. А. И. Кругликов, В. А. Кругликов. – М. : Наука, 1987. – С. 90–135. 14
3. Бахтин М. М. Собрание сочинений : в 7 т. / М. М. Бахтин ; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького РАН. – М., 1996. – Т. 1. Философская эстетика 1920-х годов. – М. : Русские словари; Языки славянских культур, 2003. – 957 с.

4. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер, П. К. Фортунатов. – М. : Политиздат, 1990. – 413 с.
5. Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения / Блонский П. П. ; под ред. А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1979. – Т. 1. – 304 с.
6. Болгаріна В. С. Культура і полікультурна освіта / В. С. Болгаріна, І. Ф. Лощенова // Шлях освіти. – 2002. – № 1. – С. 2–6.
7. Ващенко Г. Виховання волі і характеру : підруч. для педагогів / Г. Ващенко. – К. : Школа, 1999. – 385 с.
8. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибр. пр. : [у 3 т., 4 кн.] ; редкол.: В. П. Андрущенко (голова) та ін. – К. : Знання України, 2006. – Т. 1, кн. 2 : Історія. Публіцистика. Політологія / упорядкув. та прим. В. М. Погребенника. – 2007. – С. 49–194.
9. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / Петр Федорович Каптерев ; под ред. А. М. Арсеньева. – М. : Педагогика, 1982. – 704 с.
10. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Я. А. Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.
11. Корнетов Г. Б. История педагогики: Введение в курс «История образования и педагогической мысли» / Г. Б. Корнетов. – М. : УРАО, 2003. – 296 с.
12. Костомаров М. И. О преподавании на южнорусском языке / М. И. Костомаров // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.) : [хрестоматія] ; [ред. Л. Д. Березовська та ін.] – К. : Наук. світ, 2003. – С. 31–34.
13. Кримський С. Б. Впродовж століть Україна завжди була невід’ємною частиною Європи / С. Б. Кримський // Війни і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Укр. прес-група, 2004. – С. 511–521.
14. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / Кримський С. Б. – К. : Києво-Могилян. акад., 2008. – 367 с.

15. Левківський М. В. Історія педагогіки : [навч. посіб.] / М. В. Левківський, О. М. Микитюк ; за ред. М. В. Левківського. – Х. : ОВС, 2002. – 240 с.
16. Матвєєва Л. Л. Культурологія : курс лекцій : навч. посіб. / Л. Л. Матвєєва. – К. : Либідь, 2005. – 512 с.
17. Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших до наших времен / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – 496 с.
18. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. / Орбан-Лембрик Л. Е. – К. : Академвидав, 2005. – 448 с. – (Альма-матер).
19. Песталоцци И. Г. Антология гуманной педагогики / Иоганн Генрих Песталоцци. – М. : Изд. дом Шалвы Амонашвили, 1998. – 224 с.
20. Петрук Н. К. Українська духовна культура XVI–XVII ст. соціальна організація і формування простору національного буття / Н. К. Петрук. – Хмельницький : Ковальський В. В. – 2007. – 288 с.
21. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. / Русова С. Ф. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 2. – 235 с.
22. Русова С. Ф. Дитячий сад на національному ґрунті / С. Ф. Русова // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) : [хрестоматія] ; [ред. Л. Д. Березовська та ін.] – К. : Наук. світ, 2003. – С. 144–150.
23. Скок А. Г. Соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності викладача вищого навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / А. Г. Скок ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – 16 с.
24. Сухомлинский В. А. Павлышская средняя школа / В. А. Сухомлинский. – М. : Просвещение, 1979. – 393 с.
25. Українська культура : [курс лекцій] ; за ред. Д. Антоновича [перевид. 1940 р.]. – К. : Либідь, 1993. – 196 с.
26. Українська художня культура : навч. посіб. / за ред. І. Ф. Ляшенка. – К. :

Либідь, 1996. – 416 с.

27. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К. Д. Ушинський // Історія української школи і педагогіки : [хрестоматія] / [упоряд. О. О. Любар] ; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2003. – С. 252–261.

28. Хижняк О. В. Соціальна толерантність в теоретико-соціологічному вимірі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / О. В. Хижняк ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2010. – 17 с.

29. Цимбал Д. В. Міжетнічна взаємодія в умовах великого міста : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Д. В. Цимбал ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 15 с.

30. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України : монографія / М. Ф. Юрій. – Вид. 2-ге. – К. : Кондор, 2008. – 738 с.

31. Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї / Н. Яковенко // Паралельний світ. Дослідження із історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К. : Критика, 2002. – С. 333–266.